

Інтерес до праці Н. А. Гаврилюк обумовлений перш за все тією обставиною, що вона значною мірою побудована на широкому використанні нового (повною мірою не опублікованого) матеріалу, що характеризує розвиток скотарства Скіфії, вона є певним підсумком її багаторічних польових та кабінетних досліджень. В ній із значною повнотою використані матеріали археологічних досліджень скіфологів кількох поколінь, досягнення фахівців з екології, ботаніки, географії, палеозоології та етнографії. Головна увага автора зосереджена на ретельному аналізі та узагальненні наявного археологічного матеріалу в контексті сучасних поглядів на історію суспільств номадів, яким присвячені фундаментальні праці Г. Е. Маркова та його школи, Л. М. Гумільова, С. І. Плетньової та багатьох інших.

Не випадково така велика увага у рецензованій праці приділена розгляду завдання, яке поставив перед собою автор, історії вивчення та історіографії питання. Досить чітко обґрунтовано підхід до вивчення скотарства Степової Скіфії як до однієї з частин загальної проблеми історії кочовиків Євразійського степу. У розділі, присвяченому розгляду цього кола питань, головну увагу приділено ефективності використання археологією етнологічних засобів, зокрема, розроблених етнологами питань теорії міграцій, формаційної характеристики кочових суспільств, особливостей їх соціально-економічного розвитку, специфіки переходу кочовиків до осілого способу життя, їх контактів та взаємозв'язків з осілим населенням, якою мірою оцінки ролі кочовиків у загальному історичному процесі. Висловлену точку зору на територіальні, хронологічні межі дослідження, роль кочового скотарства в економіці Степової Скіфії. Наведено дані про понятійний апарат дослідження. Підбиваючи підсумки першого розділу монографії слід зауважити, що автору вдалося досить коротко, але порівняно інформативно, не повторюючи відомих оглядів літератури, висвітлити рівень вивчення номадів, головну увагу приділяти вивченню раннях кочовиків Північного Причорномор'я.

Згідно з логікою дослідження, значне місце відведено природним ресурсам та інфраструктурі Степової Скіфії. Автор пропонує варіанти реконструкції головної палеогеографічних характеристик та палеоагрокліматичного районування. Зміну палеоекологічних умов існування різних видів степового ландшафту автор намагається синхронізувати з відповідними періодами історії Скіфії. Деякі питання, які розглядаються у цьому розділі, здаються місцями занадто складними або невиправдано переважаними термінами та поняттями різних наук. Досить згадати розгляд питання про «...клас С-2 — рівнинні степові і сухостепові угіддя на глинистих і сулиннистих звичайних та шіденних чорноземах, темно-каштанових ґрунтах, солонцях степової зони» (с. 20). Кормові угіддя даного класу фахівці поділяють на 3 підкласи з 20 типами (с. 21—23). Навряд археологи згадують або будуть посилаються на угіддя лесінгоковилового типу (клас С-21-1-1), волосоподібковиловий тип (С-2а-1-2)..., волососноноіриїно-вузьколистомятликові (С-2а-1-8). Перелік можна було б продовжити. Але навряд чи було потрібно робити у книзі (і тим більше у даній рецензії). Слід відзначити, що автор інколи зловживає термінами різних наук.

Суттєве значення для скіфології має матеріал, що розглядається у розділі «Тверді корми». Тут на широкому матеріалі автор доводить виникнення і розвиток у скіфському суспільстві певних компонентів землеробства. Мабуть, автор слушно намагається пояснити цим великі зміни, що відбувалися у соціально-економічній структурі у середньоскіфський період. Не викликає заперечень частина праці, присвячена водним ресурсам. Не випадково саме на їх берегах зосереджуються пам'ятки осілої степових скіфів.

Цікавий розділ, де розглядаються траси перекочовок. Вони були основою інфраструктури економіки номадів. Епоху їх міграцій змінює етап сезонних та денних переміщень, що переходять на «режим настби у денний час». Цей плідний висновок певною мірою підводить базу про думку відносно наявності у степах Північного Причорномор'я плідних умов для розвитку скіфського етносу.

Розділи 3 та 4, що стосуються скотарства степових скіфів епохи архаїки та середньоскіфської, мають принципове значення. Тут розглядаються головні фази того процесу, який автор називає «циклом розвитку етносу кочовиків». За структурою розділи майже однакові. В них є опис джерел, що є основою дослідження, аналітичні частини з майже вичерпним використанням археологічних даних, цікавий пошук етнографічних паралелей, широке використання матеріалів багатьох фундаментальних праць фахівців-кочовикознавців (Г. В. Марков, А. В. Пінірельман, К. П. Калиновська, Н. П. Крадін та ін.). Цілком слухним є використання текстів Геродота. До його багатьох іпостасей («батько історії», видатний мандрівник, письменник, політичний діяч та ін.) з повним правом можна додати ще «перший етнограф-кочовикознавець».

Питання про склад стада, його зміни та технологію освоєння пасовиськ значною мірою базуються на археологічних матеріалах, здобутих особисто автором. Саме цей матеріал (Кам'янське городище, селище Лиса Гора, постскіфські городища на нижньому Дніпрі) дозволив автору внести ясність у поняття характеру змін у просторі та хронології скіфської епохи.

Слушно здається висновок Н. А. Гаврилюк про неминуче зародження ще в епоху архаїки та середньоскіфський період у сприятливих умовах для розвитку етносу кочовиків папівкочового скотарства. Ці значні зміни у господарстві обов'язково призводять до зростання потреб у ресурсах, що погано поновлюються в умовах екстенсивної економіки. Досить швидко при цьому досягається межа екологічної рівноваги, за якою йде передкризова фаза розвитку суспільства.

Досить плідна система доказів виникнення напівкочової форми скотарства у скіфів дозволила автору запропонувати власну реконструкцію палеоеколого-економічного районування Степової Скіфії. На її думку, лише у межах такого підходу можна гармонійно зіставити матеріали та методи палеоекології, палеоекономіки та етнографії. Наявний стан джерел дозволив автору у «скіфській степовій комплексній системі» кінця V — початку IV ст. до н. е. виділити два еколого-економічних райони — Кам'янський та Капулівський (с. 75—81). Але, здається, для такого висновку ще немає підстав. У крайньому випадку може йтися лише про IV ст. до н. е. Для V ст. до н. е. археологічні пам'ятки скіфів тут поодинокі. Залишається незрозумілим, чому один з цих районів названо Капулівським. Адже біля села, що дало назву регіону, досліджено лише 5 курганів (7 поховань). Всі вони датуються лише IV ст. до н. е. Якщо і погодитися з виділенням району на Правобережжі, то краще було б назвати його Нікопольським. До нього увійшли б відомі кургани Чортотлик, Товста Могила, Страшна Могила, кілька курганних груп павколо м. Орджонікідзе, Нікопольське та Чортотлицьке курганні поля, кургани поблизу сс. Кут, Шолохове, група Орлової могили та інші.

У питанні про районування Степової Скіфії з широким залученням палеоекології та палеоекономіки багато ще незрозумілого. Саме тому тут утримаюся як від схвалення, так і заперечення висновків Н. А. Гаврилюк.

Заключні розділи присвячені домашньому виробництву Степової Скіфії. З основними положеннями, мабуть, не варто сперечатися. Над колом цих питань автор працює вже багато років, написала і видала понад десяток досліджень (в тому числі монографію «Домашнее производство и быт степных скифов.— К., 1989»). У рецензованій праці автор досліджує особливості технологічного використання скіфами видів продукції скотарства, що раніше майже не досліджувалися — обробка кістки, рогу, шкіри, вовни, виготовлення новсті. Хронологічні межі цього дослідження обмежуються лише IV ст. до н. е. Не можна не погодитися з автором, яка стверджує: «Тваринництво могло забезпечити кочовика майже усім необхідним для існування — їжею, одягом, взуттям, кінським спорядженням, багатьма знаряддями праці, товарами для обміну» (с. 108).

Автор відстоює думку про те, що у ряді випадків у IV ст. до н. е. домашні промисли виийшли за межі родинного кола, хоча загалом залишилися орієнтованими на потреби населення еколого-економічного району (с. 108).

Особливо слід відзначити розділ, присвячений майстерні з обробки кістки, яку Н. А. Гаврилюк дослідила на Кам'янському городищі. Кількість і набір знарядь, що в ній виготовлялися, аналогії (цікаве порівняння з Більським городищем) дозволили досить переконливо відновити весь цикл виробництва у майстерні, визначити основні риси обробки кістки, її регіональну специфіку.

Підбію деякі підсумки. Перш за все треба сказати про досягнення автора цього самостійного та цікавого дослідження.

Воно має комплексний характер. Широко використовуються досягнення фахівців різних наук. Мабуть, при вирішенні питань стародавніх кочових суспільств Північного Причорномор'я вперше залучено екологічні побудови. Ґрунтовно проведено аналіз змін порід та видового складу скіфського стада, досить надійно обґрунтовано думку про фуражну спрямованість скіфського землеробства на заключному етапі їх історії. Всі ці висновки залучено для доведення трансформації скіфського суспільства.

Досить симптоматичним є вихід цієї праці у серії «Скифы: экономика и история», для започаткування якої Н. А. Гаврилюк доклала багато зусиль.

Завршується праця тезисним викладенням основних положень автора. Їх досить багато — аж 36. Не всі вони рівноцінні. Деякі повтори мають місце. Розміщені вони не завжди у потрібному порядку.

Як і усяка праця, ця має певні вади.

Помітний певний археологічний «центризм» автора. Не повністю використані тут досягнення дослідників головних проблем етнографії помадизма. Недостатню увагу приділено взаємовідносинам скіфів Степу з населенням Лісостепу, з центрами античної цивілізації у Північному Причорномор'ї. Хоча автор і обіцяв використати дані про скотарство «пізньоскіфських» городищ Нижнього Дніпра, ці матеріали практично не використані. Цікаво було б знати, що саме входить до «тріади кочовика».

Н. А. Гаврилюк використала досить значну літературу. Але викликає подив відсутність у «Списку літератури» (с. 116—126) відомої праці Д. І. Яворницького. Адже перші розділи його виняткової праці «История запорожских казаков» мають безпосереднє відношення до предмету дослідження.

У книзі цілком слушно використані праці стародавніх авторів. Дуже прикро, що майже у всіх посиланнях на «Одісею» та Геродота присутні суттєві помилки у цитуванні («Одісея» — с. 42, 59; Геродот — с. 32, 42, 47, 78, 104 та ін.).

Не дуже доречним є «бойовий» стиль полеміки (с. 72). Не варто було б протиставляти просування кочовиків (зокрема у Лісостеп) «у вигляді війська» та просування кочовиць (с. 71). Сумнівним є поєднання в межах однієї садиби майстерні з обробки кісток і металургійного виробництва (с. 89—97).

Робота не мала перевірки на стадії коректури. Цим, мабуть, пояснюється наявність в ній помилок. Певною вагою є відсутність довідкового апарату в книзі автора, що вільно володіє сучасними інформаційними технологіями.

Ці й деякі інші недоліки не вичищать у вигляді явищ у скіфології. Здається, автор розуміє, що її дослідження є одним з перших та кінце необхідних етапів досліджень широкого кола питань господарства та в цілому — економіки скіфів.

Шкода, що книгу видано у вигляді препринта тиражем 300 примірників, що приречує її стати раритетом. Залишається лише побажати Н. А. Гаврилюк переглянути її повноцінною книгою.

Є. В. Черненко